

Зоран Стевановић

професор историје

ОШ „Љупче Николић”, Алексинац

zoratilelaaleksinac@gmail.com

МОРАВСКИ (БУГАР-МОРАВСКИ) СРЕЗ ОКРУГА АЛЕКСИНАЧКОГ У ПРВОМ СРПСКО-ТУРСКОМ РАТУ 1876. ГОДИНЕ

Апстракт: По ослобођењу од Турака и прикључења Србији шест отргнутих нахија, на делу Крушевачке нахије (округа) образован је Срез моравски. Чинило га је 1834. године 57 села са 931 кућом и 1.277 породица, на простору између леве обале Јужне Мораве, Малог Јастрепца и слива Рибарске реке. Од 1834. до 1876. године носио је назив Бугар-моравски срез.

Административно-територијалним променама, извршеним крајем педесетих и почетком шездесетих година, сведен је на 41 село и из Крушевачког пребачен је у Алексиначки округ. Од образовања па до проширења Србије 1878. године био је погранични срез према Турском царству. То је одредило његову судбину у ослободилачким ратовима 1876–1878. године. У рату 1876. био је поприште жестоких сукоба српске и турске војске, а највећи су били на Прђиловачким висовима, Горњем Адровцу и Кревету. Турци су до краја сукоба запосели цео његов простор и држали га под окупацијом све до склапања мира почетком марта 1877. године. За то време опљачкали су и потпуно или делимично попалили и разорили сва његова села. Целокупно становништво било је у збеговима, у унутрашњости Србије.

У овом раду даје се преглед стања у срезу пре почетка рата, прате се ратне операције на његовој територији и износе људске и материјалне жртве које је поднео.

Кључне речи: Моравски срез, Бугар-моравски срез, Крушевачки округ, Алексиначки округ, српско-турски рат 1876.

Прилике у срезу уочи избијања рата

Насеља на простору између леве обале Јужне Мораве, Малог Јастрепца и слива Рибарске реке, која су припадала турској Крушевачкој нахији, ослобођена су од Турака почетком децембра 1832. године. Од њих је образована Моравска капетанија, а народ је за свог старешину изабрао

Илију Павића из Трњана. Кнез Милош га је потврдио за капетана 8/20. децембра исте године, заједно са осталим старешинама ослобођених крајева око Крушевца, Параћина, Ражња и Алексинца.

Новообразована Моравска капетанија ушла је у састав Крушевачке нахије, коју су средином 1833. године чиниле још капетаније Крушевачка и Жупска. Средином те године капетанији је припадало 50 села.¹

Од 1834. године капетанија носи назив Бугар-моравска и броји 57 села.² Тада је имала 931 кућу, 1.277 фамилија, 1.175 лица која плаћају порез и 2.210 која плаћају арач.³ Те године у Крушевачкој нахији, поред капетаније Бугар-моравске, налазе се и капетаније: Крушевачка, са 1.517 домова у 57 села, варош Крушевац и Козничка капетанија, што је нови назив за ранију Жупску капетанију у којој је 1.337 домова у 98 села. Тако је у Крушевачкој нахији био 3.751 дом у 212 села и једној вароши.⁴ Три године касније Бугар-моравски срез, нови назив за капетаније, имао је 1.151 кућу и 1.476 пореских глава, у 57 села.⁵

Као што видимо, у Бугар-моравској капетанији су сва насеља била сеоска, па се седиште капетаније, од 1835. седиште среских власти, налазило по селима. Од 1833. до 1836. године било је у Трњану, а срески капетан био је Илија Павић из Трњана. На место Илије Павића за среског капетана дошао је Павле Урошевић, који је седиште среза пренео у Лужане. Када је Илија Павић и други пут дошао на чело среза 1839, сада у звању начелника, како се зову среске старешине, поново га је вратио у Трњане, које ће то остати до 1844. године. Доласком Милоја Васића

1 Бугар-моравску капетанију чинила су села: Бољевац, Велики Дреновац, Велики Шиљеговац, Витковац, Врћеновица, Вукања, Голешница, Горњи Адровац, Горњи Љубеш, Гревце, Гредетин, Грејач, Дашница, Доњи Адровац, Доњи Љубеш, Ђунис, Житковац, Зубовац, Јаковље, Каменица, Каоник, Копривница, Корман, Круше, Кулина, Лознац, Лоћика, Лужане, Љуптен, Мали Дреновац, Моравски Бујмир, Мрсољ (Моравец), Нозрина, Пешчаница, Породин, Прћиловица, Радевце, Рибаре, Рлица, Росица, Срезовац, Срнадаље, Суповац, Сухотно, Тешица, Трњане, Трубаревац, Честа, Чукуровац и Шурић. М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од краја Првог српско-турског рата 1876–1877. до краја владавине краља Милана Обреновића 1889. године и развој привреде и здравства у Алексинцу и околини у XIX веку*, књига трећа, Алексинац, 2006, 233–234.

2 Села прикључена Бугар-моравској капетанији била су: Беласица, Зебица, Здравине, Крушинце, Мала Река, Позлата и Сушица.

3 *Текстери пореза и арача за Алексиначки срез и Бугарморавску капетанију из Државног архива Србије*, прир. К. Милојковић, Алексинац, 2025, 272.

4 *Крушевац у једном веку 1815–1915*, прир. Б. Перуничкић, Крушевац 1971, 162.

5 *Исто*, 283–284.

(Василијевића, Васиљевића) за среског начелника 1844. године, до тада среског писара Илије Павића, седиште среза је премештено у Прђиловицу, која је то остала све до 1919. године, када је премештено у Житковац.

Крајем 1859. године на овом подручју догодиле су се значајне административно-територијалне промене. Решењем од 26. новембра Бугар-моравски срез је припојен Алексиначком округу, са 43 села.⁶

Истим решењем издвојено је из ранијег Бугар-моравског среза и прикључено Крушевачком срезу 17 насеља.⁷

Решењем од 22. октобра 1861. године, издвојена су из Бугар-моравског среза и припојена Крушевачком срезу још два села, тако да је срез сада имао 41 село. Тај број села остаће у срезу до проширења Србије 1878. године.⁸

По попису из 1874. године, у срезу је било 2.455 кућа и 2.641 породица. Укупно је било 15.459 становника, 8.124 мушких и 7.335 женских. Од броја мушких, ожењених 2.982, удоваца 385 и разведених 2. Од броја женских, удатих 2.880, удовица 416 и разведених 1. Писмених, који читају и пишу, 412. У Аустроугарској је било рођено 7. Стране вероисповести било је 270 становника. Грађански порез плаћало је 3.447, а бећарски 140 становника.⁹

Те године Бугар-моравски срез је имао седам општина: 1. Прђилувачка, 2. Корманска, 3. Гредетинска, 4. Вукањска, 5. Тешичка, 6. Грејачка и 7. Лоћичка.¹⁰

6 Села умањеног Бугар-моравског среза прикључена Алексиначком округу била су: Адровац, Бујмир (Моравски), Велики Дреновац, Витковац, Врћеновица, Вукања, Голешница, Горње Сухотно, Горњи Адровац, Горњи Љубеш, Гредетин, Грејач, Дашница, Доњи Љубеш, Доње Сухотно, Житковац, Зубовац, Јаковље, Каменица, Копривница, Корман, Крушје, Кулина, Лознац, Лоћика, Лужане, Љуптен, Мали Дреновац, Мрсољ (Моравац), Нозрина, Пешчаница, Породин, Прђиловица, Радевце, Росица, Срезовац, Стублина, Суповац, Тешица, Трњане, Чукуровац и Шурић. *Крушевац у једном веку 1815–1915*, 627.

7 Крушевачком срезу прикључена су села: Беласица, Бољевац, Велики Шиљеговац, Гревце, Ђунис, Здравине, Зебица, Каоник, Крушинце, Мала Река, Мали Шиљеговац, Позлата, Рибаре, Срндаље, Сушица, Трубарово и Црквина. *Крушевац у једном веку 1815–1915*, 625–626.

8 Издвојена села из Бугар-моравског среза била су Зубовац и Росица, а после ослободилачких ратова прикључени су Сечаница и Дудулајце, па ће Моравски срез поново имати 43 села и тај број ће остати све до његовог укидања 1947. године.

9 *Државопис Србије, свеска 9*, Београд, 1879, 8–11.

10 *Исто*.

По ослобођењу од Турака, на овом простору настала је црквена организација у виду Моравског намесништва Крушевачког протопрезвитеријата, које је кратко било у саставу Београдске митрополије, а од 1834. године, када је образована Тимочка епархија, улази у њен састав. Почетком седамдесетих година у Моравском намесништву биле су четири цркве, од којих су две најстарије биле парохијске, при којима је било седам парохија.

Трњанска црква, посвећена Светој Петки Трновој (8. августа), једина је обновљена на старим темељима у време турске власти. Ферман је добијен 1821, а обновљена је 1822. године. При Цркви трњанској биле су три парохије: *Житковачка*, *Корманска* и *Трњанска*. Свештеници који су служили у Цркви трњанској били су Василије Тривунац, житковачки, Живојин Поповић, кормански, и Тодор Павић, трњански.

Тешичка црква, посвећена Успенију Свете Богородице (28. августа), подигнута је 1838. године на црквишту. При Цркви тешичкој 1874. године биле су четири парохије: *Нозринска*, *Лужанска*, *Кулинска* и *Грејачка*. Свештеници при Цркви тешичкој били су Димитрије Стевановић, нозрински, Радосав Ђорђевић, лужански, Крста Марковић, кулински, и Милета Стевановић, грејачки.

Витковачка црква или Свети Нестор посвећена је рођењу Свете Богородице (21. септембар). Подигнута на старом темељу током 1870. и 1871. године. Године 1874. није имала своју парохију, већ је припадала парохији корманској. Вукањска црква посвећена је Светом Николи (22. мај), а обновљена је 1872. године, „од тврдога материјала. на темељима порушених и разрушених зидина од једне стародревне истога имена цркве. Нема своје парохије већ припада парохији кулинској”, како наводи митрополит Михаило 1874. године.¹¹

До почетка рата са Турцима у срезу су биле оворене три школе: у Тешици, Прђиловици и Корману.

Школа у Тешици почела је са радом на Ђурђевдан 1841. године као општинска и имала је три разреда. Од школске 1857/1858. године постаје државна, такође са три разреда. Школа у Прђиловици почела је да ради у септембру 1860. године као државна, са три разреда. Школа у

11 З. Стевановић, *Српска православна црква у Алексиначком крају од 1833. до 1918. године*, Алексинац, 2015, 19–49.

Корману почела је да ради током школске 1874/1875. године као државна, са три разреда.¹²

Од ослобођења 1832. па до проширења Србије 1878. године, Бугар-моравски срез је био погранична територија према Турском царству. Разграничење између аутономне Кнежевине Србије и Турске на овом делу извршено је у јануару 1834. године. Граница је ишла од Јужне Мораве, код Суповца, грebenом Малог и Великог Јастрепца и даље на Копаоник.

Ради обезбеђења границе од илегалних прелазака, радови на изградњи система караула започети су непосредно након проласка граничне комисије и дефинисања правца граничне линије. У пролеће 1834. биле су постављене карауле код села Вукање (на превоју Гребаци) и на Суповцу. Приликом обиласка граничне линије дуж Бугар-моравског среза од стране Аврама Петронијевића, због велике удаљености између суповачке и вукањске карауле подигнута је нова код села Голешнице у децембру 1836. године.¹³ Четврта караула у Бугар-моравском срезу била је она на Шаревцу, изграђена 1837. године на левој обали Јужне Мораве, преко пута поља испред села Дражевца.¹⁴

У периоду од 1839. до 1841. године у Бугар-моравском срезу подигнуто је још шест караула, па их је сада било укупно десет. Идући од Јужне Мораве ка Великом Јастрепцу, биле су овако распоређене: 1. Шаревац, 2. Дреновац (на Јужној Морави код села Велики Дреновац), 3. Суповац, 4. Змијина Глава (највиши врх изнад села Велики Дреновац и Суповац), 5. Голешница, 6. Јасенова вода (врх Малог Јастрепца), 7. Гребаци (превој између Малог и Великог Јастрепца), 8. Три кладенца (изнад села Вукање), 9. Касапова чука (изнад села Вукање) и 10. Равна гора (Велики Јастребац).¹⁵ Све карауле имале су старешину буљубашу, чија је плата износила четири талира месечно, те по четворицу стражара, сваки је добијао по три талира месечно.¹⁶

12 З. Стевановић, *Основно школство у Моравском срезу од 1918. до 1941. године*, Алексинац, 2021, 10–23.

13 Ж. Илић, *Карауле на граници Кнежевине Србије тридесетих година 19. века*, Београдски историјски гласник XV (2024), 133.

14 Исто, 140.

15 А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије. Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858*, Београд, 2024, 274; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша, књига прва*, Алексинац, 1995, 264.

16 А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије*, 274.

Основни задатак стражара на караулама било је будно мотрење на безбедност граничне линије и спречавање нелегалних прелазака, а да би у томе успели, било је неопходно да непрестано обилазе половину простора од своје карауле до следеће. Имали су овлашћење да пуцају на сваког ко би у време болести покушао да пређе граничну линију ван карантина. Наравно, служили су и као прва одбрана у случају упада непријатеља.

Буљубаша је био одговоран за чување оружја, надгледање рада стражара и контролу граничне линије у оном домену који је спадао под надлежност његове карауле.

Ове карауле и њихови стражари ипак нису били у могућности да спрече крађу стоке у пограничним селима Крушевачког округа, укључујући и погранична села Бугар-моравског среза, што су радили Арнаути и поједини Срби из Прокупачког и Куршумлијског краја. Када је у лето 1850. године Илија Гарашанин, министар унутрашњих дела Кнежевине Србије, био на одмору у Рибарској бањи, оштећена лица поднела су му жалбу, коју је требало да у њихове име достави кнезу Александру Карађорђевићу. У тужби су навели да им је од 1839. до средине 1850. године покрадено 658 коња и кобила, 546 волова и крава и 1.078 оваца и коза. Због тога су представници српске владе разговарали са турским властима у Нишу, тражећи накнаду за опљачкане и спречавање нових упада лопова.¹⁷ Крађа стоке у пограничним селима није престала све до почетка рата. „Деси се по неки пут, те пређу неколико њих Арнаута, те нам земају по које говече; ал’ си ми на брзо сазнамо, од тамо наши пријатеља, гди је наша стока, и који ју је украа; па одма је или повратимо или наплатимо новцем или њином стоком”, речи су једног мештанина Вукање.¹⁸

Поред карауле, код села Суповац налазио се састанак, као место за прелаз границе и санитарна установа, отворен 1840. године. Ту је за време Нишке буне, у периоду од 24. априла до 7. јуна 1841. у Србију пребегло 1.648 фамилија, односно 11.223 људи, који су са собом превели 58.477 грла крупне и ситне стоке. Уз састанак, на Суповцу је отворен и ђумрук (царинарница). Средином 19. века на граници са Османским царством постојало је тринаест ђумрука (царинарница), а међу њима је

17 А. М. Савић, *Нишки валија Мехмед Хушид-паша и крађа стоке у пограничним селима Крушевачког округа 1850–1851*, Сведок времена 1 (2022), 9.

18 *Ратни дневник једног другокласца (вођен од 10. јуна до 22. октобра 1876. год)*, прир. З. Стевановић, Алексинац, 2021, 17.

био и Суповац.¹⁹ На челу састанка био је надзиратељ, док је ђумруком управљао ђумругџија.

У попису из 1863. године у Суповцу се као житељи овог места наводе: Манојло Митровић, надзиратељ, Рака Јанковић, гвардијан и Мата Дамјановић, латов. Пред почетак рата надзиратељ је био Јанко Милојковић, док је ђумруком руководио ђумругџија V класе Никола Стевановић.²⁰

Проширењем Србије 1878. године укинута су караула, састанак и ђумрук код Суповца јер је престала потреба за њиховим постојањем.

Пут од Суповца до Ђуниса левом страном Мораве био је најважнија комуникација у срезу. Милан Ђ. Милићевић га убраја у најзначајније у Алексиначком округу, па даље каже: „Сви су ти путеви насуте шљунком, и врло су удесни за путовање.”²¹

У време пред и за време рата, начелник среза био је Ђорђе Гајић, начелник II класе. На том положају био је од 1874. до краја 1882. године. Младен Живановић, писар I класе, био је срески писар од 1864. до 1877. године.

По Уставу из 1869. године сваки срез у Србији, зависно од броја пореских глава, имао је једног или два посланика у Народној скупштини. Бирани су посредним путем, преко повереника, јавним гласањем. Бугар-моравски срез је бирао једног народног посланика. На изборима од 3. августа 1875, за годину 1875, 1876. и 1877, за народног посланика Бугар-моравског среза изабран је Недељко Живадиновић, тежак из Трњана.²²

У ратном вихору

Организација народне војске у Србији имала је у основи територијалну поделу на 17 административних округа. Сваки округ, осим пожаревачког, давао је једну бригаду I класе, једну бригаду II класе, те један батаљон III класе. Пожаревачки округ је због великог броја становника давао по две бригаде обе класе и два батаљона III класе.

19 А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије*, 285, 393, 441.

20 *Календар са Шематизмом Књажевства Србије за преступну 1876. годину*, Београд, 1876, 63, 76.

21 М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 822.

22 *Српске новине*, бр. 246, 7. новембар 1874.

Почетком марта 1876. године усвојена је нова формација народне војске по којој је подељена у шест дивизија. По овој подели Алексиначки округ, а самим тим и Алексиначка бригада I класе, припадали су Јужно-моравској дивизији. Поред Алексиначке бригаде I класе, која је у свом саставу имала три батаљона I класе (Делиградски, Бањски и Моравски), у састав ове дивизије улазиле су Крушевачка бригада са четири батаљона I класе и Ћупријска бригада са четири батаљона I класе. Дивизија је укупно имала 11 батаљона I класе.

У мају 1876. усвојен је ратни план који није задржао овакав формацијски састав дивизија, већ су образоване од бригада I и II класе. Артиљеријски пукови, уместо три батерије са по осам топова, сада су имали четири батерије са по 6 топова.

По овом ратном плану српска војска била је подељена у четири посебне војске: Моравску, Тимочку, Ибарску и Дринску. Прве две војске, Моравска и Тимочка, требало је да воде офанзивне операције на југу и југоистоку, односно ка Нишу и Пироту, док су друге две имале дефанзивну улогу на Јавору и Дрини.²³

После усвајања ратног плана у периоду од 18. до 24. јуна извршена је мобилизација, концентрација и стратегијски развој српске војске. Мобилисано је 158 батаљона пешадије I и II класе и 18 батаљона пешадије III класе, 42 артиљеријске батерије са 206 топова, 18 ескадрона коњице, 18 пионирских и 6 болничких чета – укупно 123.000 људи.²⁴ Од око пет хиљада добровољаца формиран је почетком рата добровољачки корпус који су чинили Срби из Турске и Војводине, Руси, Бугари, а поред њих било је Италијана (гарибалдинци), Енглеца, Француза и других.

Моравска војска била је састављена од Јужноморавске и Шумадијске дивизије, од смедеревских бригада I и II класе и пожаревачке бригаде I класе из Подунавске дивизије, од ваљевских бригада I и II класе из Дринске дивизије и од књажевачких бригада I и II класе из

23 С. Ратковић-Костић, *Српска народна војска у српско-турским ратовима 1876–1878*, Од Делиграда до Делиграда 1806–1876, српски устанци, рат и мир. Зборник радова са научног скупа одржаног 30/31. 10. 1996. у част великих годишњица: 190 година боја на Делиграду, 120 година од Савеза Србије и Црне Горе, 120 година од Првог српско-турског рата, 120 година од Црвеног крста Србије, ур. С. Бранковић, Алексинац–Београд, 1997, 115–118.

24 Ч. Попов, *Србија у Источној кризи 1875–1878*, Историја српског народа, пети том, прва књига. Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, ур. В. Стојанчевић, Београд, 1981, 383.

Тимочке дивизије. Укупно је имала 68.000 бораца и била сакупљена око Алексинца и Делиграда, под командом генерала Черњајева, са задатком да пређе границу, опседне Ниш и продре на југ и југоисток према Прокупљу, Куршумлији, Белој Паланци и Пироту. Моравска војска била је подељена у три колоне и две посебне групације: књажевачку војску и крушевачки одред.

Јужноморавска дивизија била је под командом пуковника Милутина Јовановића.²⁵ Командант Алексиначке бригаде I класе био је мајор Јован Поповић, док је алексиначком бригадом II класе командовао капетан I класе Станко Јовановић, из Нозрине код Алексинца.

Распоред Моравске војске био је следећи: десно крило или десна колона код села Вукање, под командом потпуковника Косте Бучевића, била је састављена од 12 батаљона пешадије, једне батерије, два ескадрона и пионирске чете. Имала је задатак да пређе границу и заузме Прокупље.

Центар или средња колона код села Тешице састављена је од 15 батаљона пешадије, шест батерија, седам ескадрона, инжињерског батаљона и понтоњерског трена. Ту су биле бригаде I класе: Алексиначка, Смедеревска и Ћупријска, као и Ћупријска бригада II класе. Ту се налазила и једна чета добровољаца које су предводили Милош Милојевић, Коле Рашић и Таса Узуновић.

Лево крило или лева колона код Дрвена (Сврљига) била је састављена од 20 батаљона, седам батерија, пет ескадрона и инжињерског батаљона. Њоме је командовао пуковник Узунмирковић.

Катунска колона, накнадно образована као веза између средње и леве колоне, имала је три батаљона пешадије, батерију и ескадрон. Командант је био капетан Павле Ђорђевић.

Крушевачки одред имао је четири батаљона пешадије, батерију и пола ескадрона коњице и налазио се у Јанковој клисури.

Књажевачку војску чинило је осам батаљона пешадије, две батерије и ескадрон и налазила се у рејону села Тијовац.²⁶

25 Потпуковник Милутин Јовановић био је 1875. године командант Алексиначке бригаде народне војске. Кнез Милан је приликом посете Алексинцу 19. и 20. маја 1875. године био изузетно задовољан стањем његове јединице, па га је унапредио у чин пуковника.

26 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине, од краја прве владавине кнеза Милоша 1839. до краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године, књига друга*, Алексинац, 2004, 142–143.

Штаб Моравске војске, на чијем је челу био генерал Черњајев, налазио се или у Алексинцу или у Делиграду, у зависности од ратних операција.

Дринска војска, под командом генерала Ранка Алимпића, имала је задатак да са 20.000 бораца чува границу на Дрини и да врши мање нападе и пребацује добровољце у Босну.

Ибарска војска, под командом генерала Фрање Заха, бројала је 12.500 бораца смештених на Јавору са задатком да врше ограничени продор према Сјеници и Новом Пазару. Пред сам почетак рата ова војска је добила офанзивни карактер, па је ојачана са 14 батаљона пешадије, издвојених из Моравске војске.

Тимочка војска, која је бројала 25.000 бораца прикупљених око Зајечара, састављена је била од Крајинске и Зајечарске војске и била је под комаandom пуковника Милојка Лешјанина са задатком да пређе границу, заузме Кулу и ту се укопа.²⁷

Турска војска одређена за рат против Србије имала је 153 батаљона пешадије, 192 топа, 62 ескадрона коњице и 12 пионирских чета, укупно 133.000 војника и 20.000 башибозука.²⁸

Врховну команду над свом војском, по уставу, преузео је кнез. Одлучено је да се рат Османском царству објави на Делиграду 30. јуна 1876. године Ратном прокламацијом, а да војска пређе границу у понедељак 2. јула. Прокламација је написана у Београду и кнез ју је понео са собом када је 29. јуна, у четири сата изјутра, кренуо са Саве за Делиград.²⁹

Ратна прокламација обелодањена је 2. јула, на дан кнежевог ступања на престо 1868. године. Прокламација кнеза Милана и указ којим се проглашава ратно стање носе датум 30. јуни 1876. године, прва је потписана у Делиграду, а указ у Алексинцу.³⁰

Још пре почетка рата на граници су избијале чарке. Тако су Черкези, насељени на српско-турској граници, упали у села моравског среза Голешницу и Копривницу и опљачкали сву стоку.

Ратне операције на јужноморавском фронту започете су у недељу 2. јула 1876. године, као што је наведено – на дан ступања кнеза Милана

27 Ч. Попов, *Србија у Источној кризи 1875–1878*, 383–384.

28 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 142.

29 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881), од бератлије до суверена*, I, Београд, 2024, 402.

30 Исто, 397.

на престо. Српске јединице код Суповца кренуле су у напад, у четири сата изјутра, у правцу Мрамора, те код Катуне у правцу Ниша. У три сата изјутра код Вукање у правцу Прокупља, а у седам часова са Дрвена у правцу Ниша.

Српска војска на левој обали Мораве, центар Моравске војске, наступала је у две колоне – од Суповца према Мрамору и Нишу. Тачно у четири сата изјутра, са Суповачког виса испалио је гранату на турске положаје топ из алексиначке батерије народне војске поручника Драгољуба Марковића. Тиме је означен почетак напада и почетак рата са Турском. Алексиначка бригада прва је кренула у напад на турску караулу. Напредовање српске војске ка Мрамору било је успешно. Алексиначка бригада борила се изузетно добро, а нарочито батаљон којим је командовао Милосав Тривунац. За испољену храброст и успешно командовање у борби на Мрамору одликован је медаљом за храброст. Како је Турцима на Мрамору пристигла помоћ из Ниша, кренули су у противнапад и почели да потискују наше јединице. Прва је почела да одступа Тупријска бригада а за њом и Смедеревска. Алексиначка бригада се последња повукла, и то по наредби команданта дивизије пуковника Милутина Јовановића, да не би била одсечена. Њен Моравски батаљон борио се на Мрамору све до пола три. Цела бригада повукла се на положаје испред Суповца. Сечаницу, Дудулајце, Крајковце, Брезницу и Биљег, села која је заузела српска војска, задржали су добровољци под својом контролом наредних месец дана.

Кнез Милан, који је био у Алексинцу у кући татарина Ристе Прендића, очекивао је 2. јула прве извештаје о ратним операцијама.

Прве вести које су стигле са Мрамора нису, међутим, биле добре.

О томе Алимпије Васиљевић пише:

„Тек што смо сели за ручак, дође гласоноша са Мрамора, па јави да се један део војске поплашио и стао бежати, што је произвело неред у целој војсци, али се старешине старају да поврате ред; доказујући да нема никакве опасности; јави и то да је било мало борбе и да је мајор Хацић рањен. Кнез сместа устаде, није могао да руча, па седе у једну фотељу и налакти се. Ми смо били сви снажђени и ћутасмо.

После једног часа стиже депеша од шефа штаба те војске Анђелковића, који јавља да је војском овладала паника и да сви беже у дивљем страху ка Морави.”³¹ Један други извор наводи: „Чујемо од Вукањаца да

31 А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990, 211–212.

су наши батаљони на Мрамору при ономадњој борби доста залужили, али не толико од Турака, колико од неких „влашких батаљона“, који су и заставника бугар-моравског батаљона убили. Заставник овај сељанин је овог села, па зато га Вукањци као доброг и поштеног човека јако жале.”³²

Стање није било боље ни у нападу на Прокупље, који је предузела Вукањска колона. „Данашњи је дан (3. јул 1876.) тужан и жалостан, рањеника јаук само се по логоришту разлеже! Њих једнако за Крушевац у болницу транспортирају. На данашњем прозиву у нашем батаљону (трстеничком – 3С), губитак је овај: Погинуло 15, рањено 17, нестало 2, свега 34. Чује се, да у другим батаљонима изузимајући јагадинских сразмера је у губитку једнака, само јагодинаца одвећ мало.”³³

Катунска колона напредовала је десном обалом Мораве и дошла до Топоничких висова, ослобађајући шеснаест српских села. На тим положајима остала је до средине јула, када се повукла.

Повлачењем средње колоне Моравске војске, која се после неуспешног напада на Мрамор првог дана рата вратила на нашу границу код Суповца, бежало је и српско становништво из граничних села, и са српске и са турске стране границе. Да би избегло зверства Турака, ишло је на север, у унутрашњости земље. „Беже гомиле жена, деце и старца са својим грозно натовареним покућством под којим се уздижу слаба кола... [...] а на колима поврх свега набацана ситна деца која не могу да иду ногом. Поред тога свако тера пред собом своју стоку и живину, овај говеда, онај јагањце, овце и козе, ова баба своје ћурке и кокошке, онај дечак читав чопор свиња. Старци проклињу, жене кукају на глас, деца вриште, уплахирана стока блеји, коњи ржу, и сви ти различити гласови стопили се у један хаос који се не може описати, али који је раздирао срце свакоме ко га је чуо и видео.”³⁴

Офанзиву српске војске на југу и југоистоку, ка Нишу и Пироту, убрзо је зауставила надмоћнија и боље наоружана турска војска, па је Ратни савет на састанку у Алексинцу 9. јула одлучио да се одустане од офанзиве ка Нишу и пређе у одбрану. Како је српска војска претрпела пораз код Великог извора 18. јула, то је одлучено да се и на овом правцу пређе у одбрану. Ратни савет одржан у Делиграду 28. јула објединио је

32 Ратни дневник једног другокласца, 30.

33 Исто.

34 В. Ђорђевић, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године. Књ. 1, На граници*, Београд, 1907, 56.

Моравску и Тимочку војску у једну формацију, те ју је ставио под команду генерала Черњајева. Турци су 29. јула кренули у велику офанзиву на тимочком ратишту. Заузели су Књажевац 5. августа и ушли 7. августа у напуштени Зајечар, који је српска војска напустила ради заузимања повољнијих одбрамбених позиција.

После заузимања Књажевца и Зајечара, главнокомандујући турске војске Абдул Керим-паша одлучио је да главни правац турске офанзиве пренесе у долину Јужне Мораве, освоји Алексинац и Делиград, те настави ка унутрашњости Србије.

Турци су 14. августа прешли у офанзиву на јужноморавском ратишту, прелазећи српску границу. Првог дана турске офанзиве, бранећи положаје код Манастира Светих аранђела, погинуо је командант Алексиначке бригаде друге класе капетан Станко Јовановић. За новог команданта постављен је мајор Јоца Петровић, који ће бригадом командовати до краја рата.

Како се тога дана, 14. августа, родио престолонаследник Александар, генерал Черњајев је наредио да се 15. августа изврши свечана парада на Делиграду.

Пошто је добио ванредна овлашћења, генерал Черњајев је сву дотадашњу моравско-тимочку војску поделио у четири корпуса. Војска од Грамаде до Јанкове клисуре била је у саставу другог корпуса, којим је командовао пуковник Коста Протић.

Након што су извршили концентрацију своје војске, коју су чиниле дивизије Фазли-паше и Али Саиб-паше, као и корпус Ејуб-паше, Турци су 19. августа обема странама Мораве започели офанзиву са намером да, пре свега, заузму Алексинац и да продуже ка утврђеном Делиграду. На левој страни Мораве Турци су тога дана заузели караулу Змијина глава код села Суповац, потом Суповац и Голешницу. Српске трупе, које су чиниле Алексиначка и Ћупријска бригада, под командром мајора Јована Поповића, морале су да се повуку до Тешице. Мост на Турији је тога дана три пута прелазео из руке у руку сукобљених страна. Турци су тога дана спалили сва села која су заузели до Тешице: „Било је око поноћи, али се видело као на дану, јер је све Поморавље од Суповца било у пламену. Горео је Суповац, горела Голешница, Мали Дреновац (треба Велики Дреновац- ЗС), Лоћика, горео Грејач, а буктала су у пламену по ливадама небројена сена и по њивама дуге крстине зденуте богате жетве.”³⁵

35 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 281.

Истогa данa, након што се српска војска повукла на границу, Турци су спалили шеснаест села на десној обали Мораве која су била ослобођена 2. јула. Један савременик је оставио сведочанство о призору који је видео тог дана: „Ову гунгулу увеличавале су гомиле народа који се из околних места и попаљених села преко наше границе збегao у Алексинац са оно мало пртљага што је могао у брзини понети испред Черкеза. То су жене, старци, дути редови воловских кола натоварених свакојаким покућанством... а наврх тога пртљага седе чопори мале дечице...”³⁶ Ради успешнијег командовања, генерал Черњајев је свој штаб преместио из Делиграда у Алексинац.

Напад на своје положаје очекивала је и вукањска колона српске војске. Из Вукање је командант послао извидницу од десетак коњаника низ реку Турију да би видели докле је непријатељ дошао. Извидница је јавила да је непријатељ попалио Голешницу, Дреновац, Тешицу, те да је почео да пали и село Кулине. Од избеглих Дреновчана сазнали су да је непријатељ заробио, поред много стоке и имовине, и пет девојака.³⁷

Наредног дана, 20. августа, Турци су заузели Тешицу и продрли до Мрсоља (Моравца), те до Горњег и Доњег Сухотна, а затим су се повукли у Тешицу. Приликом овог продора запалили су сва села кроз која су прошли. „Алексинац, ноћ од 8. на 9.(20. на 21.) август 1876. год. [...] Леву обалу Мораве, од Алексинца па све до границе сву драгу ноћ осветљавао је грдан пожар, Горела су ова села: Суповац, Велики Дреновац, Лоћика, Тешица, Мали Дреновац, Горња Суотна, Доња Суотна, Стублина, Беља, Мрсољ.”³⁸ У овим борбама погинуо је поручник Јеврем Симић, командант батаљона Алексиначке бригаде прве класе.

Истогa дана Турци су на десној страни Јужне Мораве спалили Катун, Добрујевац, Станце, Рсовац и Преконози, а 21. августа Алексиначки Бујмир.

Турска офанзива настављена је 21. августа жестоким борбама за село Мрсољ (Моравца). У тим борбама истакао се тек приспели руски добровољац, пуковник Николај Николајевич Рајевски. Наредног дана, 22. августа, Турци су заузели Мрсољ и спалили га. Тога дана вукањска колона добила је наредбу да напусти своје положаје и повуче се у Велики Шиљеговац. „У 12 сах. (10. августа) стиже вест, да се сва трупa са

36 П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, Београд, 1938, 18.

37 *Ратни дневник једног другокласца*, 44–45.

38 П. Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, 28.

свом спремом за В. Шиљеговац крене. Шанац Вукањски са положајем напустисмо. Вукањци, Породинци и бежанија у густим масама на ову вест, уз тужну вриску и кукњаву, за нама. полази. Марш путовања био је брзим кораком и то у строју спремног за отпор. Путот смо се једва размимолазили од бежаније и њене стоке. Пронесе се разни гласови као докле су Турци дошли и да ће нам пут за Шиљеговац пресећи; страхота влада! Око 2 сах. по подне стигосмо преко села Росица у Рибаре. С виса Росичког, виде се села, како се од паљевина пуше.”³⁹

Одлучујући напад на Алексинац Турци су извели 23. августа. После неуспелог фронталног напада на Алексинац, који је трајао читаво пре подне тога дана, главни заповедник турске војске Абдул Керим-паша увидео је да му фронтални напад на Алексинац не може донети успеха, па је правац напада усмерио на Шуматовац да би преко Шуматовца и села Вакуп заузео Алексинац. На Шуматовцу су Турци, међутим, били потпуно разбијени. После седам неуспелих јуриша, на бојном. пољу су оставили више од хиљаду мртвих, расејаних по шуми и виноградима. Била је то највећа српска победа у рату 1876. године, која је сломила турски напад на десној обали Јужне Мораве.

За то време вођене су и жестоке борбе на левој обали Мораве, нарочито између Голешнице и Сухотне, где се борила Крушевачка бригада.⁴⁰

Поред Крушевачке бригаде, на овом делу фронта бириле су се још Књажевачке бригаде I и II класе, Алексиначка бригада I класе и батаљон „Кнегиња Наталија”. Свим овим трупима командовао је мајор Јован Поповић

После пораза на Шуматовцу 23. августа, Абдул Керим-паша је одлучио да тежиште офанзије пренесе на леву обалу Јужне Мораве. Трупe корпуса Ејуб-паше су до 30. августа пребачене на леву страну Јужне Мораве да би заједно са дивизијама Али Саиб-паше и Фазли-паше нападе десно крило алексиначких положаја, са намером да обиђу утврђени Алексинац и продуже надирање на север левом страном Јужне Мораве. На десној страни Јужне Мораве остале су само нерегуларне турске трупе.

39 Ратни дневник једног другокласца, 45–46

40 У дневнику једног другокласца се наводи: „Прошлог дана (23. августа – 3. С.) губитак је наш: Погинуло 16, рањено 27, нестало 2, свега : 48 људи. Међу овима још и 2 коња су одведена у ропство, заједно с једним комесаром, Василијем Јанконићем трговцем из Трстеника.”

Дивизија Фазли-паше заузела је положај од леве обале Јужне Мораве до села Мрсоља (Моравца), дивизија Али Саиб-паше заузела је положај: село Мрсољ – брдо Смрдан – брдо Дрењак, а корпус Ејуб-паше, који је страдао на Шуматовцу, остао је у резерви на простору Лужана, Стублине и Малог Дреновца. Турци су на овом простору концентрисали 30.000 редовних војника, 2.000 башибозука и 120 топова.⁴¹

Насупрот овој турској сили, на левој страни Јужне Мораве Срби су имали 19 батаљона и 5 батерија, односно око 15.000 бораца и 40 топова, све под командом потпуковника Јована Поповића. На левом крилу, код Житковца, било је 8 батаљона под командом мајора М. Динића; у центру Прђиловачко лојзе – кота 365 – 6 батаљона под командом Петронија Тешића; на десном крилу код Песковитог лаза 2 батаљона под командом капетана Стевана Биничког; у резерви код села Гредетина 3 батаљона под командом капетана Радомира Путника.⁴²

Првог септембра 1876, око 8 часова, Турци су почели са артиљеријском припремом која је трајала до 12 часова, са намером да стекну ватрену надмоћност, а онда је пешадија прешла у напад на целом фронту. После извршеног пробоја код Горњег Адровца, турске снаге су, ширећи свој успех лево и десно, угрозиле позадину српских снага и на положајима испред Житковца, присиливши их на повлачење. Узрок овог пораза српске војске на Горњем Адровцу, у можда одлучујућој бици овога рата, био је у премоћи турских снага, како у пешадији, тако још више у артиљерији.

Поред тога, уместо да у овом одсудном боју имамо сву снагу на једном месту, у једној групи, имамо пет готово подједнаких група, од којих је само једна на главном ратишту, а остале су растурене по фронту и дубини, по целом ратишту. Само се тако и могло догодити да се, док мајор Јован Поповић, односно Рајевски, води крвав бој са својих 19 батаљона противу целе непријатељске армије, Ј. Прапорчетовић шета са својих 8 батаљона од Каоника до Вукање и натраг, мајор Коста Протић са 6 батаљона од Алексинца до Топонице и натраг, пуковник Хорватовић са својим корпусом од Рсовца до Матејевца и натраг; половина наше војске остала је пасивна на Делиграду и на алексиначким иоложајима,

41 Н. Ђокић, *Однос снага у српско-турском рату 1876*, Креветска битка и српско-турски ратови 1876–1878. Зборник радова са научног скупа одржаног 19. и 20. октобра у Каонику, одг. ур. С. Рудић, Д. Милошевић, Београд–Крушевац, 2012, 167.

42 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 212.

мирно гледајући како се једна шака њихове браће бори противу пет пута јачег непријатеља, без идеје да им треба притрчати у помоћ и потући непријатеља.

Капетан Радомир Путник, вршилац дужности команданта Рудничке бригаде I класе, поднео је извештај о боју на Горњем Адровцу генералу Черњајеву, команданту Моравско-тимочке војске. Извештај гласи:

„Узрок због кога се морало одступити није лежао у оскудици храбрости војника, већ у томе, што су за четири часа борбе муницију утрошили у толикој мери, да је на сваку пушку падало преко 200 метака, услед чега су се цеви тако загрејале, да већ нису биле за руковање. И поред тога, можда би се и даље држали на положају да су добили ма какво појачање и да их несразмерно јаче турске снаге нису обухватиле с левог бока и почеле да пале село Адровац. Лично сам се уверио да су ови људи одступили тек када су овакве прилике наступиле и да су своју војничку дужност часно извршили. Борили су се четири часа против несразмерно јаче снаге турске, пред којом су много брже узмакли батаљони Београдске, Крушевачке и Пожаревачке бригаде, те стога сматрам за своју дужност да их команданту најтоплије препоручим.

По извршеном прегледу после боја, нађено је на лицу места у сва три батаљона ове бригаде 1.137 војника; рањено је 306, погинуо 21, нестало 223. У рудничком батаљону II класе, нашло се на лицу 462, рањено је 80, а нестало 66 људи.”

О овим догађајима доктор Михаило Марковић, лекар Рудничке бригаде, записао је:

„19-VIII. Продужисмо марш за Гор. Адровац. У Адровцу смо били, у 1 сахат по подне. Бригада је одмах заузела положаје према непријатељу, и на овима остала преко ноћ.

20-VIII. У 5 сахата у јутру, чули смо први топовски пуцањ, који је долазио са прђиловачких висова. Незнам који су први почели пуцати, ми или Турци? Првом пуцњу следовали су други, кад чешће а кад ређе. Било је и пауза од по 15—20 минута.

Пред подне, отпоче страховита плотунска паљба и са наше и са турске стране. Пешачкој пуцњави придружи се поново и артиљеријска. Топови су грували са свију положаја и турских и наших. Судећи по пуцњу топова и пушака, држим, да је се борба протегла чак до Мораве?

За непунa 3 сах., имао сам на привијалишту преко 200 рањеника. Највише је било рањеника Рудничана из I и II кл., а у колико се опомињем, имао сам рањеника и из београдске, ћупријске и крушевачке бригаде?”⁴³

У боју на Горњем Адровцу погинуо је и пуковник Николај Николајевич Рајевски. У извештају о његовој погибији капетан Коста Шамановић истиче да је Рајевски стигао до његове батерије око 14 часова, у време када су се српске трупе у нередy повлачиле од Горњег Сухотна према Горњем Адровцу. Рајевски је пружио драгоцену помоћ официрима и народним командирима у покушајима да се Рудничка бригада и остале јединице зауставе и припреме за противнапад. Када је наредио да добошари и трубачи дају знак за јуриш, Рајевски је дошао у Шамановићеву батерију, која је заузимала положај у близини непријатељске војске, одакле је продужио да командује јединицама, и при томе је погинуо.

Погибија пуковника Рајевског забележена и у Ратном дневнику једног другокласца. Ту се, између осталог, наводи:

„Наш батаљон (трстенички – 3. С.) је у виноградима испод шанца Прћиловачког, али пошто се батерија изолира и он с одступајућим ланцем дошао је овог вечера до изван Кревета и Шиљеговца. Командант трупе целе позиције, кнез Рајевски код топа погибе и однеше га у Св. Роман.”⁴⁴

После боја код Горњег Адровца, Турци су 2. 9. 1876. године опљачкали и спалили села Житковац, Прћиловицу, Горњи Адровац, Доњи Адровац и Трњане. Почели су да граде мост на Јужној Морави између Трњана и Кормана како би прешли на десну обалу Мораве и тиме, преко Бобовиште, пресекли пут од Алексинца до Делиграда.

Српска војска се после боја код Горњег Адровца повукла на Кревет, гребен између Ђуниске и Пешчаничке (Гредетинске) реке. Генерал Черњајев је свој штаб из Алексинца преместио у Делиград.

У првој недељи септембра водиле су се мање борбе код Горњег Љубеша, Гредетина и на Морави код Бобовишта, где су Турци подизали мост, али померања линије фронта није било.

Турци су 11. септембра започели офанзиву преласком Мораве, са намером да заузму Бобовиште и запоседну Цариградски друм. Да би олакшао положај трупама које су браниле ове положаје, по наред-

43 *Моравско ратиште 1876. године у успоменама доктора Михајла Марковића, прир. Н. Станојловић, З. Стевановић, А. Никезић, Алексинац, 2023, 6–7.*

44 *Ратни дневник једног другокласца, 53*

би генерала Черњајева, пуковник Хорватовић, који је држао линију од Вукање до Великог Шиљеговца, кренуо је у напад на турске положаје са простора Велики Шиљеговац – Радевце. Тај жесток напад српских снага на лево крило турске војске довео је до повлачења њихових снага са десне обале Мораве и протеривања на леву обалу. Тако се бој код Бобовишта завршио српском победом.⁴⁵

После жестоких борби код Бобовишта наступило је прећутно прво провизорно примирје, због замора обеју страна, које је трајало до 15. септембра, када је прерасло у званично десетодневно примирје. Примирје је прихватила Порта под утицајем великих сила, сагласивши се са њим 15. септембра и обавестила да је наредила својим трупама обуставу ратних операција до 27. септембра.

Тог дана када је Порта прихватила примирје, на Делиграду је извршено свечано проглашење Србије за краљевину, а кнез Милан је проглашен краљем. Свечаност је извршена у Хорватовићевој војсци, чији се штаб налазио у Великом Шиљеговцу, 15. септембра 1876. године, увече, о чему је пуковник Хорватовић известио генерала Черњајева. Вест о проглашењу Србије краљевином пренета је у све јединице српске војске на јужноморавском фронту. Од 16. септембра изјутра почели су у Делиград да стижу официри који нису били на служби и депутације из свих јединица Тимочко-моравске војске. Пристигло је и преко 50 свештеника из војних јединица и околних цркава. У част проглашења краљевине, у Делиграду је направљена тријумфална капија од храстовине и пољског цвећа. За време службе божје у Делиградској походној цркви, добијеној из Русије, извршено је проглашење кнеза Милана краљем и Србије краљевином. По завршетку службе цела војска је положила заклетву краљу Милану, краљици Наталији и краљевићу Александру, а онда је извршена парада војске и настало је велико славље.

Кнез Милан и српска влада, због спољнополитичких околности и противљења великих сила, пре свега Аустроугарске, нису могли прихватити одлуку војске. Кнез је био приморан да војсци саопшти да се не може примити краљевске титуле јер су томе противне све велике силе,

45 „За победу код Бобовишта има да се захвали и диверзији Хорватовићеве војске извршене код села Радевца и Крушја. „Диверзија Хорватовићева одвукла је доста војске на њега, те тако су наши код Бобовишта лакше могли да протерају Турке преко Мораве.” В. Ђорђевић, *Српско-турски рат: успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878. године*. Књ. 1, 393–394.

чак и Русија. Послао је министра војног Николића да детаљније објасни мотиве који су га водили при одлуци, али и да скрене пажњу командантима да слична одступања не треба да се понове. Команданти, Хорватовић пре свих, који је у овоме имао највише учешћа уз Черњајева, али и први прихватио предлог, није се обазирао на кнежеву заповест. Његова војска је прва на Делиграду прогласила краљевину. Све до Ђуниса, до краја октобра, кнеза је титулисао пред војском краљевским звањем и није ни мислио да поступи другачије, иако није имао владареву сагласност.⁴⁶

Одлуку војске са Делиграда прихватио је 22. септембра у име скупштине и Скупштински одбор, чији је члан био и Васа К. Стошић, посланик за варош Алексинац.

Током овог примирја Турци су поново палили села Житковац и Тешицу како би потпуно уништили све што нису спалили у првом налету.

Настојање великих сила да се десетодневно примирје продужи одбацили су генерал Черњајев и кнез Милан, па су ратне операције настављене на Кревету, између Гредетинске и Рибарске реке, у бици која је трајала од 28. септембра до 1. октобра. Започета је успешним нападом српске војске, која је на десном крилу освојила малу косу између Радевца и Крушја, село Крушје и коту 372, али су Турци довођењем свежих снага из резерве успели да зауставе напредовање. То су могли учинити јер су пред ову битку имали око 65.000 војника наспрам 45.000 српских. Ова четвородневна битка, која се сматра најкрвавијом у овом рату, завршена је нерешено. Обе стране имале су велике губитке. У извештају генерала Черњајева кнезу Милану наводи се да је из строја избачено више од 600 српских војника, док Слободан Јовановић наводи око 1.700 војника.

После битке на Кревету престала су непријатељства и настало је прећутно примирје, које је потрајало све до 19. октобра. Ово време је употребљено за попуну губитака у људству, стоци и материјалној спреми и за довлачење појачања.

Турци су нову офанзиву започели 19. октобра у правцу Великог Шиљеговца. Тога дана заузели су Пешчаницу, Гредетин и Радевце, куда су се наше снаге повукле у село Гревце и према Цркви Светих Арханђела. По наредби генерала Черњајева наша војска је наредног дана из Великог Шиљеговца кренула у напад, са намером да поврати изгубљене положаје. Малобројнија од Турака, у томе није успела. У овим борбама, међу осталима, истакао се и Моравски батаљон Алексиначке бригаде II класе,

46 С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881)*, 434.

бранећи положаје на Кревету, за шта их је похвалио генерал Черњајев у депеши кнезу Милану. Турци су наредног дана, 21. октобра, заузели Велики Шиљеговац и запалили га. Овим су овладали простором између Гредетинске и Рибарске реке, те су створили услове за даље напредовање.

Време од битке код Великог Шиљеговца до Ђуниске битке, тј. од 23. до 28. октобра, обе стране су искористиле за припрему, груписање својих снага и утврђивање положаја.

Одлучујућа битка одиграла се на Ђуниском вису 29. октобра. Турци су снажном артиљерисјком ватром разбили ђуниске одбрамбене положаје. У том одлучујућем тренутку руски добровољци, искусни у одбрани утврђених положаја, сјајно су се држали и храбро гинули (њих 650 од 1.000), али се малодушна српска посада, састављена од народне војске, потпуно обезглавила и дала у бекство. То је малобројне Русе натерало на повлачење.

Турци су у Ђуниској бици освојили цео масив између Јужне Мораве и Ђунишке реке, и приморале српске трупе на повлачење, делом ка Делиграду, а делом ка Крушевцу. Генерал Черњајев је у таквој ситуацији телеграфисао Београду „да је стање војно критично и да је једина нада спасењу у брзом примирју. Саветовао је да телеграфишемо искрено Цару и да иштемо примирје у 24 сахата.”⁴⁷ Кнез и влада су прихватили предлог Черњајева и одмах телеграфисали руском цару. Русија је Порти упутила ултиматум у року од 48 сати: примирје од два месеца или прекид дипломатских односа, што је одмах било прихваћено и примирје је ступило на снагу 1. новембра.

После битке на Великом Шиљеговцу и Ђунису, пала су у турске руке и последња села Моравског среза. Руски добровољац Хвостов пише: „Застрашено становништво из околних места нагло је у маси да се у позадност од Турака спашава. Тешко је себи представити страшну слику општег бекства друмом у правцу од Делиграда до Ражња и даље у унутрашњост. Отегли се возови натоварени покућанством, живином и ситном децом смешани једно с другим на брзу руку... Уз возове иду старци намрштена озбиљна погледа... иду жене и девојке носећи на себи што се још могло од пљачке спасти... иду мајке носећи нејач на рукама или на леђима, а одраслију децу вукући обешену себи о скут или водећи их за руке...”⁴⁸

47 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине*, књ. 2, 276.

48 *Исто*, 283.

Подносећи извештај о стању избеглог становништва, Стевча Михајловић, председник акционог министарства наводи: „Један је и то већи део смештен под кров у окрузима смедеревском, пожаревачком, јагодинском и ћупријском, а нешто и у крушевачком и чачанском, други мањи део лежао је у збеговима, за време мог проласка, поред путева и по шуми, нарочито између Свилајинца и Ражња, даље има збегова у Честобродици и по Копаонику, нарочито на овоме последњем месту находе се бегунци из Старе Србије. Дотичне власти настојавају да још и овај заоставши део разместе по селима пре него што зимско време наступи; али то тешко иде, јер избегавши народ нерадо се дубље у унутрашњост креће, једно због тога што се нада да ће се скоро опет на своја огњишта повратити, а друго, што тежи да остане у планинским местима и на крају села зарад испаше за своју стоку коју је са собом избавио. Што се тиче издржавања ових страдалника, она је досада доста недовољна била, као што сам приметити могао, једни од њих су се помагали продајом стоке и живине коју су довели, други радом пољским код сељака, трећима давале су поједине општине најнужнију храну, а за време мога проласка раздавали су помоћ и чланови одбора које је влада саставила и који су ради тога изаслани били...”⁴⁹

Народ Моравског среза нашао се највећим делом у Темнићком срезу, Округа јагодинског, на Варваринском пољу. О томе сведоче књиге у којима су уписани умрли и сахрањени из села Моравског среза. У протоколима умрлих лица за три цркве Темнићског намесништва: Светог Јована Крститеља у Орашју, Успења Пресвете Богородице у Варварину и Светог Николе у Својнову, уписана су 72 умрла лица из 15 села моравског среза.⁵⁰ Сахрањена су на гробљима у Карановцу, Орашју, Церници, Избеници, Крчину, Доњем Крчину, Тољевцу, Бачини, Бошњану, Катуну, Варварину... Од 72 умрла лица, 54 су деца млађа од 15 године, од тога

⁴⁹ Исто, 284.

⁵⁰ Тамо су уписана умрла лица: из Љуптена 14, Радевца 5, Породина 1, Гредетина 2, Лужана 1, Тешице 12, Великог Дреновца 5, Кормана 2, Прђиловице 6, Нозрине 14, Голешнице 3, Суповца 1, Грејача 2, Адровца 1 и Лоћике 3. И. Јовановић, *Списак избеглих лица из Алексиначког округа умрлих и сахрањених на подручју општине Варварин за време Првог српско-турског рата 1876–77. године*, Караџић 11 (2019), 133–139.

30 мушке деце и 24 женска детета. Одраслих је умрло 18, мушкараца 11 и 7 жена.⁵¹

Раша Милошевић у свом делу „Тимочка буна” пише: „Јад и чемер, голоотиња и глад владали су по збеговима. Делећи избеглицама помоћ руског црвеног крста био сам у положају да све ово гледам својим очима. Варваринско поље беху притисле избеглице из окупираних округа; помоћ из Русије, добивена у одећу и храни, није могла потпуно утоплити избеглице и утолити глад њихову; у најгоре зимње време избеглице су проводиле свој чемеран живот под ведрим небом.”

Овај народ у збеговима морао је да изабере и своје посланике за Велику народну скупштину, која је имала да се изјасни о рату и миру, пошто је примирје са Турском истицало. Избори су одржани 8. фебруара, а 14. фебруара састала се новоизабраа Велика народна скупштина у Београду. Било је изабрано 420 народних посланика, који су се великом већином изјаснили против рата. Посланици изабрани за Бугар-моравски срез били су: Иван Стојковић, трговац из Гредетина; Тодор Павић, свештеник из Трњана; Милојко Врбић, трговац из Тешице; Панта Маринковић, четовођа из Кормана.⁵²

Последице рата

Према подацима из 1884. године, у рату 1876. погинула су или остала инвалиди због рањавања 183 лица из Моравског среза. Инвалиди и породице погинулих војника примали су годишњу новчану помоћ од државе.⁵³

Војници народне војске Моравског среза храбро су се борили током рата. То показује одликовање које је добила застава овог батаљона. „10. III-ћи Моравски батаљон, I класе (Алексиначке бригаде) народне војске, одликован је Таковским крстом V реда, 2. фебруара 1877., за јуначка дела у I српско-турском рату.”⁵⁴ Један је од 15 одликованих батаљона у ослободилачким ратовима 1876–1878. године.

51 И. Јовановић, *Списак избеглих лица из Алексиначког округа умрлих и сахрањених на подручју општине Варварин за време Првог српско-турског рата 1876–77. године*, 133–139.

52 *Српске новине*, бр. 33, 12. децембар 1877.

53 Историјски архив Ниш (=ИАН), Окружно начелство алексиначко, бр. 4.322, *Списак инвалида и породица погинулих бораца који примају потпору из државне касе*.

54 *Шематизам одликованих лица – наших и страним орденима у Краљевини Србији, од 1895. до краја 1899. године, друга књига*, Београд, 1900.

За време Првог српско-турског рата Моравски срез је најтеже страдао, у поређењу са срезовима Алексиначког и Крушевачког округа. Доктор Милован Спасић, комесар за округе Алексиначки и Крушевачки, пише:

„Среска кућа у Прђиловици, школе, општинске куће, млинови и мејане по селима све су попаљена и порушене, а воћњаци и забрани на много места исечени, па и у оним местима нису поштеђени, која нису освојена, него су их Турци заузели, пошто их је наша војска напустила.”⁵⁵

Наилазимо и на следеће редове:

„После овога одем у моравски срез, гди се народ из збегова кућа-ма враћати почео, и тамо испитам стање погорелих села и учиним све могуће наредбе за помоћ пострадалима.

Путујући овако по зими и по селима речених срезова, испитивао сам на лицу места стање и потребе народа у сваком обзиру, давао сам савете, како да се помажу и гди да се обраћају за помоћ. Кад сам који крај обишао, одмах сам шиљао извештај влади о стању истог излажући и то какве сам мере предузео, да се бедно стање погорелаца и страдалаца олакша. Овог циља ради чинио сам предлоге и захтеве, како од владе, тако и од појединих друштава, добровољних одбора и појединих богатијих људи, назначујући у чему је помоћ најнужнија. Осим овога побележивши, колико је кућа у ком селу било пре рата, а колико је непогорелих остало, учинио сам предлог влади: која би се села особито у моравском срезу, могла ушорити без икакве штете, јер су све куће и зграде изгореле.”⁵⁶

У 41 селу, пре рата, било је 2.415 кућа. Турци су спалили или разорили 2.199 или 91%.⁵⁷ У 26 од 41 села, или у 63,41%, све куће биле попаљене или разорене.

55 М. Спасић, *Неки подаци из времена нашег првог рата за ослобођење и независност*, Гласник СУД 63 (1885), 249.

56 *Исто*, 243–249.

57 *Исто*. По селима то изгледа овако: Суповац 34 од 34, Велики Дреновац 78 од 78, Грејач 74 од 74, Голешница 18 од 18, Дашница 32 од 32, Копривница 54 од 54, Лоћика 53 од 53, Врћеновица 76 од 76, Честа 30 од 30, Шурић 16 од 16, Тешица 170 од 170, Мали Дреновац 23 од 23, Стублина 50 од 50, Моравски Бујмир 35 од 35, Лужане 140 од 140, Нозрина 120 од 120, Мрсољ (Моравац) 123 од 137 или 89,78%, Горња Суотна 44 од 44, Доња Суотна 24 од 24, Житковац 90 од 97 или 92,78%, Прђиловица 90 од 97 или 92,78%, Доњи Адровац 75 од 75, Горњи Адровац 28 од 28, Трњане 150 од 150, Корман 127 од 127, Гредетин 78 од 78, Крушје 40 од 40, Пешчаница 34 од 34, Радевце 30 од 44 или 68,18%, Јаковље 26 од 43 или 60,47%, Чукуровац 18 од 20 или 90%, Каменица 15 од 21 или 71,43%, Лознац 23 од 24 или 95,83%, Кулина 7 од 24

Од паљења и разарања у овом рату нису биле поштеђене ни цркве. После боја код Горњег Адровца, Турци су заузели Трњане и спалили свих 150 кућа и Цркву Свете Петке. У извештају из 1908. године наводи се да је трњанска црква изгорела и разрушена у рату 1876. године. Опет је оправљена и стари свети антиминос положен је 26. јула 1881. године.

Турци су 20. августа 1876. године заузели Тешицу и спалили свих 170 кућа, а цркву тешичку претворили су у коњушницу.

Нема података о цркви вукањској, мада су Турци заузели и Вукању и у њој спалили или разорили 52 куће, од 80, колико их је било пре рата.

На висовима око ове цркве (Свети Нестор), код Витковца су вођене жестоке борбе у завршници рата. Ту је погинуо велики број српских војника и руских добровољаца. Сама црква, по свему судећи, није претрпела озбиљнија оштећења. Разлог томе је, свакако, чињеница да је управо ту, у цркви, све до склапања мира био смештен османски главни штаб. Турци су у Витковцу, у чијем се атару налази црква, уништили 33 од 55 куће.

Летопис цркве, који је написао свештеник Љубомир Стојановић, сведочи: „По причању оца Милана Јовановића, пароха корманског - на северној страни близу цркв. зида, налази се општа гробница - српско руских добровољаца који су од 1876 год. јуначки дали своје животе за спас ове светиње.”

У истом извору даље стоји: „У срезу моравском овога округа (алексиначког – З. С.) у Првом српско-турском рату порушене су све школске зграде у истом срезу и то школска зграда у Тешици срушена је сва да јој се темељи не познају, а тако исто и она у Прћиловици; од школске зграде у Корману остали су само дуварови (зидови) до тавана у целости.”⁵⁸ Нова школска зграда у Тешици подигнута је 1886, када је десет година касније обновљен рад школе. Сада је радила као четворо-разредна и имала је два учитеља.

Нова школска зграда у Прћиловици подигнута је 1884. године. Градио ју је Алекса Михаиловић, предузимач из Алексинца. Те године

или 29,16%, Породин 10 од 32 или 31,25%, Љуптен 8 од 40 или 20%, Вукања 52 од 80 или 65%, Горњи Љубеш 24 од 24, Срезовац 22 од 25 или 88%, Доњи Љубеш 46 од 76 или 60,53% и Витковац 33 од 55 или 34,74%.

58 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од абдикације краља Милана Обреновића до краја Првог светског рата*, књига четврта, Алексинац, 2012, 394.

почела је да ради као четвороразредна, са једним учитељем, да би наредне године добила још једног.

Нова школска зграда у Корману подигнута је 1884. године, када је и обновљен рад четвороразредне школе, и то са једним учитељем.

Све три школске зграде у срезу Моравском подигнуте су средствима државе, док су намештај и наставна средства купљени од приреза, који је уведен пореским обвезницима за те потребе.

Страдање имовине житеља Моравског среза може се најбоље уочити кроз страдање имовине учитеља прђиловачке школе Лазара Мартиновића. У писму министру просвете од 12. августа 1879. године наводи:

„У рату 1876. године непријатељ попали срез бугар-моравски, те тако изгоре и школа прђиловачка где ја учитељ бејох, због чега ме господин министар премести за учитеља школе ражањске у овом округу.

Будући је варошица Ражањ доста далеко од мог села Житковца, где ја имађах кафану по плану, кућу, друге зграде, и остало имање, које је такође од непријатеља попаљено и прегажено; то сам чекао прилику да замолим господина министра, да би ме ближе до мог имања за учитеља поставити изволио, како би исто сам у ред довести могао, јер никог од задруге немам ко би ми помогао, почем ми је стриц као војник у рату 1876. год. погинуо.

Да се неби моје имање упропастило, надам се да ће ми господин министар притећи у помоћ бар тим: да ме што ближе до имања за учитеља постави.”⁵⁹

Како није добио тражени премештај, Лазар Мартиновић је одлучио да постане свештеник, за шта је био квалификован јер је имао завршену богословију. Рукоположен је за ђакона 15. а за свештеника 20. јуна 1881. године. Након рукоположења кратко је био на корманској парохији, до 5. септембра 1881, када је постављен за пароха житковачког.

Какав је био живот повратника из избеглиштва најбоље говори казивање Драгиње Драге Јанковић, ћерке лужанског свештеника Радосава Ђорђевића и сестре Тихомира и Владимира Ђорђевића: „За време првог турског рата (1876-877), као избеглице, променили смо четири места (Соко Бања, Јагодина, Домуз Поток – село код Багрдана и поново Соко Бања). За то време све нам је у Лужану попаљено.

После рата, вратили смо се из збег, па смо сви радосни што ћемо имати своју кућу: Попа (свештеник Радосав – З. С.) који је пре нас

59 Алексинач и околина, прир. Б. Перуничкић, Београд, 1978, 1236.

дошао у Лужане на згаришту је направио једну кућицу коју смо звали „сулдрма”. То је било само једно одељење које је служило и за собу и за кујну. Ватра је горела на једном крају, а нама очи од дима да испадну док мајка умеси хлеб и скува за јело; а после наложи плехану пећ којој смо се силно радовали. У кући ничега нема, рат је уништио све.

Сулдрма нема таванице, него само кров: испод ћерамиде метнуто блато помешано са сламом да је топлије. Кревета немамо, спавамо на земљи: мајка простре ону постељу што је са нама у збегу била, па кад је лепо време, изнесемо је на двориште да се суши, а кад је ружно, она је онако скуп, склопи, и метне у један крај. Три године њу је хватала грозница. Тика и Влајко су били у школи у Алексинцу. Код куће смо остали ја и Борко, који је био мали. Када је лепо време мајка нам каже да изађемо напоље а када је ружно ми уђемо унутра па из дуга времена чупамо из зида младу пшеницу која је од топлоте израсла, јер су зидови били сасвим мокри, па се утркујемо ко ће више да набере. И ми смо после боловали.”

Да је рат оставио најтеже последице по демографски развој среза показују подаци да је у периоду од 1863. до 1874. године број становника порастао са 11.258 на 15.459, што значи да се увећао за 4.201 или 27,17%. За скоро исти временски период, од 1874. до 1884. године, број становника среза порастао је са 15.459 на 16.442 лица, односно увећао се за 983 лица или само 5,98%.

THE MORAVA (BUGAR-MORAVA) DISTRICT OF ALEKSINAC COUNTY IN THE FIRST SERBIAN-OTTOMAN WAR OF 1876

Summary:

Following the liberation from Ottoman rule and the annexation of six detached nahiyas to Serbia in 1833, part of the former Ottoman Kruševac nahija became the Morava Captaincy. As early as the following year, it was renamed the Bugar-Morava Captaincy and comprised 57 villages. The area extended between the left bank of the South Morava River, Mount Mali Jastrebac, and the basin of the Ribarska River. Bordering the Ottoman Empire, this territory formed part of Kruševac County as a srez (district) until 1859. At the end of that year, significant administrative and territorial changes were introduced, whereby the Bugar-Morava District, in a somewhat reduced form, was transferred from Kruševac County to Aleksinac County. According to the 1874 census, on the eve of the war with the Ottoman Empire, the district consisted of 41 villages with a total population of 15,459 (8,124 men and 7,335 women).

At the outbreak of the war in 1876, the main body of the Morava Army, under the command of General Mikhail Chernyaev, was concentrated near the village of Supovac and tasked with advancing toward Niš in two columns, while its right wing, stationed near the village of Vukanja, was to advance via Grebač toward Prokuplje.

The first cannon shot marking the beginning of the war was fired toward Niš from Serbian positions above the village of Supovac on 2 July 1876.

In early August 1876, the Ottoman army launched a major offensive on both sides of the South Morava River, aiming to advance through Aleksinac and Deligrad into the interior of Serbia. Consequently, the Morava District became the scene of intense fighting, stretching from Supovac through Tešica to Mrsoje (Moravac). After their defeat at Šumatovac on 23 August 1876, Ottoman forces redeployed to the left bank of the Morava River—into the Morava District—assuming that this direction was less fortified and would allow for easier progress by bypassing the strong defensive positions around Aleksinac and Deligrad. The decisive battles of the war were then fought on the heights of Prčilovac, Gornji Adrovac, Krevet, Gredetin, Veliki Šiljegovac, and Đunis, after which Serbia, having suffered defeat, was forced to request a truce and subsequently conclude peace with the Ottoman Empire.

By the time the truce was declared, the Ottoman army had occupied the entire Morava District, which remained under occupation until the conclusion of the peace treaty in March 1877. During this period, all villages were plundered and burned, while

those who failed to flee were killed at the thresholds of their homes. Before the war, the 41 villages contained a total of 2,415 houses; 2,199 of them (91%) were burned or destroyed. In 26 out of 41 villages (63.41%), all houses were completely destroyed. The displaced population spent the winter of 1876/77 in the Temnić District of Jagodina County, where more than 70 people died, over 50 of them children under the age of 15. In the war of 1876, 183 soldiers from the Morava District were killed or permanently disabled due to wounds.

The war had devastating consequences for the demographic development of the district, as evidenced by the fact that between 1863 and 1874 the population increased by 27.17%, whereas in the following decade (1874–1884) it grew by only 5.98%.